

**การบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์
ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ**
**THE INTEGRATION OF BUDDHISM TO ORGANIC AGRICULTURE
LEARNING OF NAVAMINDARAJUDIS PHAYAP SCHOOL**

เดช ยะมงคล *

Dej Yamongkon

Corresponding Author E-mail: dejyamongkon@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์ คือ 1) เพื่อศึกษาแนวคิด ทฤษฎีเกี่ยวกับการเกษตรในพระพุทธศาสนา 2) เพื่อศึกษากระบวนการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ 3) เพื่อเสนอรูปแบบการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ การศึกษาครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบผสมผสานวิธี

ผลการวิจัย พบว่า

1. แนวคิด ทฤษฎีเกี่ยวกับการเกษตรในพระพุทธศาสนา พบว่า พระพุทธเจ้าให้ความสำคัญกับอาชีพ เกษตรกรรม ทรงสอนชาวนาให้ทำนาด้วยความศรัทธา ซื่อสัตย์ วิริยะ สติ สมาธิ และปัญญา ทรงมีคุณธรรม 3 ประการ คือ พระปัญญาคุณ พระวิสุทธิคุณ และพระกรุณาคุณ ทรงมีหลักการสอน และวิธีการสอนที่หลากหลาย หลักพุทธธรรมในการบูรณาการสู่การเรียนรู้งานเกษตรอินทรีย์ครั้งนี้ คือ หลักอริยสัจ 4 และหลักทฤษฎีธรรมมีกัตถประโยชน์

2. กระบวนการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ พบว่า ชุดกิจกรรมการเรียนรู้ มีประสิทธิภาพเท่ากับ 82.00/81.78 ผลการทดสอบการเรียนรู้ของนักเรียน พบว่า คะแนนเฉลี่ยหลังเรียนสูงกว่า คะแนนเฉลี่ยก่อนเรียนอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 นักเรียนมีทักษะการเรียนรู้ในระดับมาก นักเรียนมีความพึงพอใจในระดับมาก กิจกรรมการบูรณาการมีประโยชน์และมีความเหมาะสมในระดับมากที่สุด

3. รูปแบบการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ ประกอบด้วยกระบวนการเรียนรู้ตามหลักอริยสัจ 4 มี 6 ขั้นตอน คือ 1) ขั้นวิเคราะห์ปัญหา 2) ขั้นค้นหาสาเหตุ 3) ขั้นตั้งสมมุติฐาน 4) ขั้นวางแผนปฏิบัติ 5) ขั้นทดลองปฏิบัติ และ 6) ขั้นสรุปผลการเรียน

คำสำคัญ: การบูรณาการ, หลักพุทธธรรม, การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์

ABSTRACT

The objectives of this research were 1) to study the theories about agriculture in Buddhism 2) to study the process of integrating Buddhism to organic agriculture learning of Navamindarajudis Phayap School, and 3) to propose the model of integrating Buddhism to

organic agriculture learning of Navamindarajudis Phayap School. This study was mixed methods research.

The results of the research were as follows:

1. The theories about agriculture in Buddhism showed that the Buddha gave great importance to agriculture career. He taught the farmers to do rice farming with faith, honesty, perseverance, mindfulness, concentration and wisdom. The Buddha had three virtues, namely wisdom, purity, and compassion. He had principles in teaching and various teaching methods. The Buddhist principles in integrating to organic agriculture learning were the FOUR NOBLE TRUTHS and DITTHADHAMMIKATTHA.

2. The process of integrating Buddhism to organic agriculture learning showed that the learning activity packages had the efficiency at 82.00/81.78. The students' learning achievement indicated that the average score after learning was significantly higher than before learning at 0.05 level of significance. The students' learning skills were at a high level. The students had a high level of satisfaction. Integration activities were useful and appropriate at the highest level.

3. The model of integrating Buddhism to organic agriculture learning consisted 6 steps of learning process through the four noble truths: 1) problem analysis, 2) investigation, 3) formulating hypothesis, 4) planning, 5) practice, and 6) conclusion.

Keyword: The Integration, Buddhism, Organic Agriculture Learning

บทนำ

หลักพระพุทธศาสนามีความเกี่ยวข้องกับการเกษตรเป็นอย่างมาก เพราะพระพุทธองค์ทรงประสูติในสวนลุมพินีใต้ร่มต้นไม้รัง ทรงตรัสรู้ใต้ต้นพระมหาโพธิ์ ทรงดับขันธปรินิพพานขณะเสด็จประทับนอนใต้ต้นสาละคู่ที่มีมนุษย์และเทพดาทำการสักการบูชาจำนวนมาก (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณ วโรรส, 2541, น. 45,132,378) พระพุทธองค์ได้ตรัสเกี่ยวกับความสำคัญของป่าไม้และการเกษตรว่า “ชนเหล่าใดปลูกสวนอันน่านิรมย์ปลูกป่า สร้างสะพาน ขุดสระน้ำ บ่อน้ำและให้ที่พักอาศัย บุญย่อมเจริญแก่ชนเหล่านั้น (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, น. 61) บุคคลอาศัยนั่งหรือนอนที่ร่มเงาของต้นไม้ใด แม้แต่กิ่งของ

ต้นไม้นั้นก็ไม่ควรหัก เพราะผู้ประทุษร้ายมิตรเป็นคนเลวทราม (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 26 ข้อ 259, น. 209) ตรัสกับพราหมณ์กสิภารทวาชเกี่ยวกับการทำนาว่า “แม้เราก็กไธและหว่าน ครั้นไถและหว่านแล้วก็บริโภคะ เรามีศรัทธาเป็นพืช ความเพียรเป็นฝน ปัญญาของเราเป็นแอกและไถ หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือกสติของเราเป็นผาลและปฏัก เราทำนาอย่างนี้ นาที่เราทำนั้นมีผลเป็นอมตะ บุคคลครั้นทำนาอย่างนี้แล้ว ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวง” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, น. 283)

นอกจากนี้พระพุทธองค์ยังได้ตรัสว่า “นตถิ ธณฺณสมํ ธนํ” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535, น. 9) แปลว่า ทรัพย์เสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, น. 13) ทรงตรัสให้

ความสำคัญอาหารว่า “ชีฆจฺฉา ปรมา โรคา” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535, น. 42) แปลว่า ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, น. 95) “อาโรคฺยปรมา ลาภา” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535, น. 42) แปลว่า “ลาภ มีความไม่มีโรคเป็นอย่างยิ่ง” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, น. 46) พุทธพจน์และเหตุการณ์ต่างๆ ดังกล่าวล้วนให้ความสำคัญกับอาชีพการเกษตร นอกจากนี้ยังปรากฏพุทธวิธในการสอนของพระพุทธองค์ที่น่าสนใจมาก คือ พระพุทธองค์ทรงตรัสสอนการผูกเพลงขับแก้และการร้องเพลงให้แก่บุตรธิดาของพระยานาคเธรกปัตตะ และหากใครร้องได้ตอบได้ก็จะมอบหญิงธิดาพร้อมทั้งนาคพิภพให้ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, น. 90)

ความเป็นครูของพระพุทธเจ้าและการสอนบุตรธิดาของพระยานาคเธรกปัตตะ จึงเป็นแรงบันดาลใจสำคัญอีกประการหนึ่งของผู้วิจัยในการทำเพลงประกอบการเรียนของนักเรียนเพื่อ ความสนุกสนานในการเรียนตามวัยของผู้เรียนที่อยู่ในช่วงวัยรุ่นอายุ 14-18 ปี ที่ยังแสวงหาความบันเทิงตามธรรมชาติชีววิทยา และจากการนำบทเพลงไปใช้ประกอบการสอนพบว่า ได้รับความสนใจจากนักเรียนเป็นอย่างดี นักเรียนที่่วงเหงาหาวนอนก็ตื่นขึ้นมารับรู้ เรียนรู้ นักเรียนมีความสนใจและตั้งใจเรียนมากขึ้น แม้จะเป็นการกระตุ้นจากปัจจัยภายนอกก็ยังถือว่าเป็นหนทางนำไปสู่การเรียนรู้ที่เกิดมาจากภายในตัวตนของนักเรียนได้

พระพุทธเจ้ามีความเป็นอยู่ที่เกี่ยวข้องกับการเกษตรและมีกระบวนการแก้ปัญหา

ชีวิตแก้ความทุกข์ได้อย่างเป็นระบบ ดังพุทธพจน์เกี่ยวกับการแก้ปัญหาว่า “ผู้ใดถึงพระพุทเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นที่พึ่ง ย่อมเห็นอริยสัจ 4 คือทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความกำว ล่วงทุกข์ และ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ 8 เป็นที่พึ่งอันเกษม เพราะบุคคลอาศัยที่พึ่งนั้นย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, น. 27) และ “บุคคลพึงวางเฉย แล้วพึงกระทำความพอใจ ความพยายาม ความอดุสสาหะ ความไม่ย่อเยื้อ ความไม่ท้อถอย สติและสัมปชัญญะอย่างแรงกล้า เพื่อตรัสรู้ อริยสัจ 4” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, น. 436) และทรงตรัสสอนเรื่องการใช้ชีวิตที่สุขสมบูรณ์ของประชาชนชาวบ้านด้วยหลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ ประกอบด้วย 4 ประการ คือ 1) อุฏฐานสัมปทา (ขยันหา) 2) อารักขสัมปทา (เก็บรักษาดี) 3) กัลยาณมิตตตา (มีมิตรดี) 4) สมชีวิตา (ความเป็นอยู่เหมาะสม) (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539, น. 240) องค์ความรู้นี้จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้และแนวคิดที่ควรแก่การศึกษาและน้อมนำมาประพฤติปฏิบัติเพื่อพัฒนาตนเองให้เป็นคนดี เก่ง และมีความสุข (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2554, น.2) เหตุปัจจัยเหล่านี้จึงทำให้เกิดเป็นกุศลจิตของผู้วิจัยในการนำหลักพุทธธรรมมาบูรณาการกับการเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของนักเรียน โรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ อำเภอมะริม จังหวัดเชียงใหม่

โรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ ได้พัฒนาหลักสูตรเกษตรอินทรีย์วิถีพุทธ ตั้งแต่ปีการศึกษา 2550 ซึ่งทำการสอนโดยการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์

กิจกรรมการเรียนรู้หลัก ๆ คือ การผลิตข้าวอินทรีย์ โดยนักเรียนได้เรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องการปลูกข้าววันแม่ เกี่ยววันพ่อ การเตรียมดิน การเพาะกล้า การดูแลแปลงนา สังเกตและสำรวจการเจริญเติบโตของข้าว การแตกกอ การอู่ท้อง การศึกษาระบบนิเวศในนาข้าว การแก้ปัญหาวัชพืช การแกล้งข้าว การทำปุ๋ยหมักชีวภาพ การนำปุ๋ยไปใส่ในแปลงนา การแห้งน้ำก่อนเกี่ยวข้าว การเตรียมการก่อนการเกี่ยวข้าว การเกี่ยวข้าว ตากข้าว การนวด การทำความสะอาดข้าวเปลือก การตากข้าวให้มีความชื้นพอดี การนำข้าวไปสีเพื่อนำข้าวสารมาแปรรูป การจำหน่ายข้าวกล้องอินทรีย์ และการนำเสนอโครงการต่อสาธารณะในวันวิชาการของโรงเรียนและในระดับจังหวัด (เดชยะมงคล, 2557, น. 5-9)

การบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ในครั้งนี้ เป็นการจัดการศึกษาที่ช่วยให้นักเรียนมีความรู้ และทักษะทางการผลิตข้าวอินทรีย์ มีเจตคติที่ดีต่อพระพุทธศาสนา รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของสังคม สามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างปกติสุข เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ส่งเสริมคุณภาพชีวิตทั้งในด้านการดำเนินชีวิต การศึกษา การสร้างอาชีพ ฐานทางเศรษฐกิจเป็นศาสนาที่บูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ได้โดยไม่ขัดแย้งกัน ดังพุทธพจน์ว่า “นาหิ ภิกขเว โลเกนะ วิวาทมิฯ โลโก จ โข ภิกขเว มยา วิวาทิฯ น ภิกขเว ธมฺมวาที เกณจิ” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2535, น. 169) แปลความว่า “ภิกษุทั้งหลาย เราไม่ขัดแย้งกับโลก แต่โลกขัดแย้งกับเรา ผู้กล่าวเป็นธรรมไม่ขัดแย้งกับใครๆ ในโลก” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่ม 17 ข้อ 94, น. 178) สอดคล้อง

กับปรัชญาของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย คือ “จัดการศึกษาพระพุทธศาสนาบูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ พัฒนาจิตใจและสังคม” (มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2562) การเกษตรอินทรีย์ถือว่ามีผลสำคัญต่อมนุษย์และสรรพชีวิตที่อิงอาศัยกันตามกฎธรรมชาติและจากผลการวิเคราะห์คุณภาพชีวิตของคนไทยพบว่า ผลผลิตการเกษตรที่บริโภคแล้วปนเปื้อนสารพิษ ส่งผลกระทบต่อผู้ผลิตและผู้บริโภค ทำให้สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรม ประเทศไทยติด 5 อันดับแรกของโลกที่มีปัญหาด้านสุขภาพจากการนำเข้าสารเคมี และ พบว่าเกษตรกรที่มีความเสี่ยงจากสารเคมีกำจัดศัตรูพืช โดยเกิดโรคต่างๆ เช่น มะเร็ง เบาหวาน อัมพฤกษ์ อัมพาต โรคผิวหนัง การเป็นหมัน การพิการของทารกแรกเกิด

ด้วยความสำคัญและความเป็นมาของปัญหาดังกล่าว ผู้วิจัยจึงได้ดำเนินการวิจัยเรื่อง การบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ โดยศึกษาเกี่ยวกับการเกษตรในพระพุทธศาสนา กระบวนการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ และเสนอรูปแบบการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ ซึ่งเป็นการพัฒนานักเรียนอย่างเป็นระบบ สามารถทำงานร่วมกับผู้อื่นอย่างสร้างสรรค์ เกิดการเรียนรู้ทักษะชีวิตและงานอาชีพ การสร้างองค์ความรู้คู่คุณธรรมด้วยตนเอง โดยมุ่งไปสู่การเป็นคนดี คนเก่ง และสามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข

วัตถุประสงค์

1. เพื่อศึกษาแนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับการเกษตรในพระพุทธศาสนา
2. เพื่อศึกษากระบวนการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศพายัพ
3. เพื่อเสนอรูปแบบการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัย เรื่อง การบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ เป็นการวิจัยแบบผสมผสานวิธี (Mixed Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัยดังต่อไปนี้

1. รูปแบบการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มุ่งศึกษาการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ จังหวัดเชียงใหม่ ผู้วิจัยเริ่มนำหลักพุทธศาสนามาบูรณาการกับการเรียนรู้ด้านการเกษตรของนักเรียนเมื่อ ปีพ.ศ. 2550 และได้พัฒนามาอย่างต่อเนื่องดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.1 การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) เป็นการศึกษาหลักอริยสัจ 4 และทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ 4 โดยรวบรวมข้อมูลจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิและทุติยภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พระไตรปิฎกฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย และพระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับหลวง

1.2 การวิจัยเชิงปริมาณ (Quantitative Research) ในขั้นตอนของการวิจัยเชิงปริมาณดำเนินการโดยออกแบบการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงกึ่งทดลอง ที่มีแบบแผนของการทดลองแบบ One Group Pretest-Posttest Design (นำชัย ทนุผล, 2531, น. 84) แบบแผนการทดลอง เป็นการทดลองแบบกลุ่มเดียว โดยทำการทดสอบก่อนเรียน (T_1) ด้วยแบบทดสอบการเรียนรู้ จากนั้นให้นักเรียนศึกษาการบูรณาการหลักพุทธธรรมกับการเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ (X) เมื่อเรียนเสร็จเรียบร้อยแล้ว จึงทำการทดสอบหลังเรียน (T_2) ด้วยแบบทดสอบหลังการเรียนรู้ อีกครั้งหนึ่ง และในระหว่างการทำดำเนินการสอนได้มีการประเมินความรู้ความเข้าใจและทักษะการบูรณาการหลักพุทธธรรมกับการเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ เช่น การปลูกข้าว การเกี่ยวข้าว การนวด และ การแปรรูป จากนั้นจึงนำข้อมูลมาวิเคราะห์ทางสถิติและสรุปผลการวิจัย

2. ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง รวมทั้งหมด 105 รูป/คน ประกอบด้วย นักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 จำนวน 90 คน ครูโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ จำนวน 5 ท่าน ผู้ปกครองนักเรียน จำนวน 5 ท่าน พระสงฆ์ จำนวน 2 รูป ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการเกษตร จำนวน 3 ท่าน

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย 5 รายการ ได้แก่ 1) ชุดกิจกรรมการเรียนรู้ 2) แบบทดสอบก่อนเรียนและหลังเรียน 3) แบบประเมินทักษะการเรียนรู้ 4) แบบประเมินความพึงพอใจ 5) แบบสอบถามความคิดเห็น โดยได้สร้างเครื่องมือตามขั้นตอนทางการวิจัย

การตรวจคุณภาพเครื่องมือ ได้แก่ การหาค่าความยากง่าย (p) ค่าอำนาจจำแนก (r) ของแบบทดสอบ การตรวจสอบความสอดคล้องชุดกิจกรรมการเรียนรู้ แบบทดสอบ และ แบบประเมินความพึงพอใจ

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยตนเอง โดยเตรียมเครื่องมือรวบรวมข้อมูล ได้แก่ ชุดกิจกรรมการเรียนรู้ แบบทดสอบก่อนเรียน หลังเรียน แบบประเมินทักษะการเรียนรู้ แบบสอบถามความคิดเห็น แบบประเมินความพึงพอใจ วัสดุอุปกรณ์การเรียน ตัวอย่างแบบบันทึกการปฏิบัติงาน ภาพกิจกรรมการทำนา เครื่องคอมพิวเตอร์ พันธุ์ข้าว ปุ๋ยหมักอินทรีย์ชีวภาพ อุปกรณ์การหมักปุ๋ย แหล่งน้ำการทำนาและแปลงนาข้าวของโรงเรียน

ชี้แจงทำความเข้าใจนักเรียนก่อนการเรียน ดำเนินการจัดกิจกรรมการบูรณาการหลักพุทธธรรมกับการเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ โดยนักเรียนศึกษาชุดกิจกรรมการเรียนรู้ นักเรียนทดสอบหลังเรียนด้วยแบบทดสอบก่อนเรียน จัดกิจกรรมการปลูกข้าววันแม่เกี่ยววันพ่อ ประเมินการบูรณาการหลักพุทธธรรมกับการเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ ได้แก่ การประเมินทักษะการเรียนรู้ การทดสอบหลังเรียน การประเมินความพึงพอใจ และการสอบถามกลุ่มตัวอย่าง แล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์และรายงานผลการวิจัย

สรุปผลการวิจัย

ผู้วิจัยได้สรุปการวิจัยตามวัตถุประสงค์ดังต่อไปนี้

1. แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับการเกษตรในพระพุทธศาสนา จากการศึกษาแนวคิด

ทฤษฎี เกี่ยวกับการเกษตรในพระพุทธศาสนาพบว่า หลักพระพุทธศาสนามีความเกี่ยวข้องกับการเกษตรเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง การตั้งชื่อของวงศ์ตระกูลของพระพุทธเจ้าที่มีความหมายว่าข้าว การยกย่องอาชีพเกษตรกรรมว่าเป็นอาชีพที่มีเกียรติ คือ เป็นหน้าที่งานชั้นสูง ได้แก่ ทำนา ค้าขาย เลี้ยงโค นอกจากนี้ยังพบว่ายามใดที่มีปัญหาภัยแล้ง ปัญหาโรคระบาด พระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็จะเสด็จไปแก้ปัญหา และให้มีการสวดมนต์เพื่อรำลึกในคุณพระศรีรัตนตรัย ที่จะช่วยปกป้องคุ้มครองผู้ประพฤติธรรมให้อยู่รอดปลอดภัย จึงนับว่าพระพุทธศาสนานี้มีความเกี่ยวข้อง กับอาชีพเกษตรกรรมอย่างใกล้ชิดและลึกซึ้ง

2. กระบวนการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ พบว่า ชุดกิจกรรมการเรียนรู้ มีประสิทธิภาพเฉลี่ยรวม เท่ากับ 82.00/81.78 ซึ่งสูงกว่าเกณฑ์ที่ตั้งไว้ จึงยอมรับได้ว่าชุดกิจกรรมการเรียนรู้ที่พัฒนาขึ้นนี้มีประสิทธิภาพ ผลการทดสอบก่อนเรียน และหลังเรียน พบว่า คะแนนเฉลี่ยหลังเรียน สูงกว่าคะแนนเฉลี่ยก่อนเรียน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 ผลการประเมินทักษะการเรียนรู้ของนักเรียน พบว่า โดยภาพรวมนักเรียนมีทักษะการเรียนรู้ในระดับ มาก ผลการประเมินความพึงพอใจของนักเรียน พบว่า นักเรียนมีความพึงพอใจ ในระดับมาก ผลการสอบถามความคิดเห็นของครู ผู้ปกครอง พระสงฆ์ และ ภูมิปัญญาท้องถิ่น พบว่า กิจกรรมการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ มีประโยชน์ และความเหมาะสม ในระดับมากที่สุด

3. รูปแบบการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ ประกอบด้วยประเด็นสำคัญตามกรอบแนวคิดในการวิจัย 2 ส่วน คือ 1) โมเดลการเรียนรู้ และ 2) กระบวนการเรียนรู้ตามหลักอริยสัจ 4 ดังนี้

3.1 โมเดลการเรียนรู้ ประกอบด้วยแนวคิดการเรียนรู้ 6 ประการ คือ 1) ความรู้ (Knowledge: K) หมายถึง ความรู้เกี่ยวกับเรื่องชีวิต ชีวิตก็คือตัวเราคือร่างกายจิตใจของเรา ชีวิตเป็นไปตามการกระทำของเรา คือ การกระทำทางกาย วาจา ใจ ของเรา 2) ความรับผิดชอบ (Responsibility: R) หมายถึงความรับผิดชอบต่อหน้าที่ของนักเรียน เพราะความรับผิดชอบต่อคุณลักษณะที่สำคัญและจำเป็นสำหรับการเรียนรู้ของนักเรียนในวัยนี้ การปลูกฝังด้วยหลักพุทธธรรมในเรื่องความรัก ความศรัทธา การปฏิบัติงานเกษตรด้วยความอดทนและขยันหมั่นเพียร การดูแลเก็บรักษา วัสดุอุปกรณ์ และการเข้าเรียนสม่ำเสมอ 3) ความเข้าใจ (Understanding: U) หมายถึงความเข้าใจธรรมชาติการเกษตรและเข้าใจการออกแบบแผนผังการเกษตรที่สมดุล เพราะธรรมชาติงานเกษตรเป็นเรื่องของการดำรงชีวิตให้มีกินมีใช้เพื่อการมีชีวิตเป็นหลัก ไม่ใช่อาชีพที่ทำกำไรสูงสุด 4) หลักพุทธธรรม (Dhamma: D) หมายถึง อริยสัจ 4 และหลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ ที่นำมาบูรณาการในการเรียนแบบโครงงานที่มีปัญหาเป็นฐาน ปลูกฝังให้นักเรียน ขยันหา เก็บรักษาดี มีกัลยาณมิตร ใช้ชีวิตพอเพียง 5) การศึกษา (Education: E) หมายถึงการพัฒนาตนเอง ให้มีความสำคัญกับการศึกษาทักษะชีวิตควบคู่กับการศึกษาในระบบโรงเรียน นักเรียนเกิดการ

พัฒนาทักษะชีวิต ซึ่งเกิดจากการทำงานเกษตรอินทรีย์วิถีพุทธ ที่สอนให้นักเรียนอดทน มีน้ำใจ สามัคคี ทำงานร่วมกับคนอื่นได้ 6) การพัฒนางาน (Job Development: J) หมายถึงการพัฒนางานควบคู่กับการพัฒนาคนเป็นการพัฒนางานเกษตรอย่างต่อเนื่อง และรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลง เป็นการเกษตรที่คำนึงถึงเหตุปัจจัย ที่พระพุทธองค์ทรงสอนว่า สรรพสิ่งทั้งหลายอิงอาศัยกัน หากมีดิน มีน้ำ มีป่าไม้ ย่อมมีสมดุลของชีวิต

3.2 กระบวนการเรียนรู้ตามหลักอริยสัจ 4 กระบวนการเรียนรู้ตามหลักอริยสัจ 4 ประกอบด้วย ขั้นที่ 1 วิเคราะห์ปัญหา คือ การวิเคราะห์ปัญหาที่นักเรียนสนใจแล้วกำหนดปัญหาในการเรียนรู้ ขั้นที่ 2 ค้นหาสาเหตุ คือ เหตุที่ทำให้เกิดปัญหา เกิดขึ้นเพราะสาเหตุใด ขั้นที่ 3 เป็นขั้นตั้งสมมติฐานเป็นขั้นกำหนดเป้าหมาย หรือประโยชน์ในการแก้ไขปัญา ขั้นที่ 4 วางแผนปฏิบัติ คือ การเตรียมความพร้อม เตรียมวัสดุอุปกรณ์ เวลาการทำงาน ขั้นที่ 5 ขั้นการทดลองปฏิบัติ ขั้นที่ 6 สรุปผลการเรียน การสะท้อนความคิดร่วมกัน สรุปปัญหาอุปสรรคและการรายงานผล

อภิปรายผลการวิจัย

1. แนวคิด ทฤษฎี เกี่ยวกับการเกษตรในพระพุทธศาสนา จากการศึกษาแนวคิดทฤษฎี เกี่ยวกับการเกษตรในพระพุทธศาสนาพบว่า พระพุทธศาสนามีความเกี่ยวข้องกับการเกษตรเป็นอย่างมาก ดังเช่นเหตุการณ์ที่พระเจ้าสุทโธทนะผู้เป็นพระราชบิดาพร้อมด้วยราชบริวาร เสด็จไป ประกอบพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ทรงนำพระราชโอรสไปด้วย

ให้พระราชโอรสประทับนั่ง ณ ใต้ต้นหว่า พระราชโอรสทรงนั่งสมาธิกำหนดลมหายใจเข้า ออก บรรลุปฐมญาณ และพระพุทธเจ้ามีพระทนต์ชื่อว่า “โธนะ” อันมีความหมายถึง ข้าว เช่นชื่อพระเจ้า สุทโธนะ แปลว่าข้าว บริสุทธิ อมิตโธนะ แปลว่า ข้าวนับไม่ถ้วน โธ โธนะ แปลว่า ข้าวขัดแล้ว และ สุโกโธนะ แปลว่าข้าวขาว ในกสิการทวาชสูตร พบว่ามีเรื่องของการทำนาที่ประสบความสำเร็จด้วยความเพียร และ คุณธรรมสำคัญ เป็นหลักในการทำนา พระพุทธองค์ทรงตรัสเกี่ยวกับความสำคัญของป่าไม้และการเกษตรว่า “ชนเหล่าใดปลูกสวนอันน่ารื่นรมย์ปลูกป่า สร้างสะพาน ขุดสระน้ำ บ่อน้ำและให้ที่พักอาศัย บุญย่อมเจริญแก่ชนเหล่านั้น” และยังตรัสว่า “บุคคลอาศัยนั่งหรือนอนที่ร่มเงาของต้นไม้ใด แม้แต่กิ่งของต้นไม้นั้นก็สมควรหัก” และพระพุทธองค์ยังได้ตรัสว่า “นตฺถิ ธณฺณสมํ ฐนํ” แปลว่า “ทรัพย์เสมอด้วยข้าวเปลือกไม่มี” แสดงถึงความเชื่อมโยงกันของวิถีชีวิตที่มีต่อการเกษตรอย่างใกล้ชิด

พระพุทธเจ้าทรงมีวิธีการสอนอย่างหลากหลายที่สามารถนำมาเป็นแนวคิดในการบูรณาการกับการเรียนรู้ของนักเรียนในการเรียนด้านเกษตรอินทรีย์วิถีพุทธ อาทิเช่น 1) การสอนของ พระพุทธเจ้าโดยวิธีเปรียบเทียบ เช่น เปรียบเทียบนาดี นาปานกลาง นาเลว 2) การสอนด้วยการปฏิบัติจริง เช่น การสอนพระจูฬปันถก โดยการลูบผ้าขาวจนบรรลุธรรม 3) การสอนด้วยสื่อใกล้ตัว จากการสอนพระราชโอรสโดยให้สังเกตน้ำที่ใช้ล้างพระบาท 4) การสอนหลักทางสายกลาง จากการสอน ภิกษุโสณะที่เดินจงกรมจนเท้าแตกก็ไม่บรรลุธรรมผล ซึ่งได้ยกตัวอย่างการตีความ

ที่สายพินต้องไม่ตึง ไม่หย่อนเกินไป 5) การสอนตามหลักความแตกต่างระหว่างบุคคล ซึ่งได้แก่คน 4 จำพวก คือ บัวพื้นน้ำ บัวปรึมน้ำ บัวใต้น้ำ บัวโนโคลนตม 6) การสอนให้ขยันหมั่นเพียรและการประกอบอาชีพสุจริตตามหลักมรรคมีองค์แปด 7) การสอนตามหลักประโยชน์สูง ประหยัดสุด จากเรื่องการถวายเป็นผ้าห่ม 500 ผืนแก่พระพระอานนทของพระมหาสีพระเจ้าอุเทน 8) การสอนโดยการทำให้ดู เนื่องจากเรื่องมีภิกษุอาพาธ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรดน้ำ ทรงยกศีรษะ และสอนให้ภิกษุพยายามดูแลกันจนตลอดชีวิตหรือจนกว่าจะหาย องค์ความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้ถือว่ามีความประโยชน์อย่างยิ่งในการนำไปปรับใช้ในชีวิตประจำวัน

2. กระบวนการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ จากผลการวิจัยที่พบว่า นักเรียนมีการเรียนรู้เพิ่มขึ้น มีทักษะการเรียนรู้ที่ดีมาก ซึ่งเป็นเครื่องชี้วัดว่ากิจกรรมการเรียนรู้ เนื้อหาสาระของการเรียนเกี่ยวกับการเกษตรอินทรีย์ที่บูรณาการด้วยหลักพุทธธรรม มีคุณภาพทำให้นักเรียนมีความรู้และทักษะสูงขึ้นเป็นที่น่าพอใจ นอกจากนี้ยังพบว่านักเรียนมีความพึงพอใจในการเรียนตามรูปแบบดังกล่าวในระดับมากที่สุด ทั้งนี้เกิดจากแนวคิดของการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธศาสนาเป็นสำคัญ เพราะหลักพุทธธรรม คือ คำสอนที่สอนเรื่องที่เป็นความจริงและเป็นประโยชน์ ธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามีไว้เพื่อแก้ปัญหา เพื่อการดับความทุกข์ และเพื่อความหลุดพ้น จากความโลภ ความโกรธ ความหลง และช่วยให้มนุษย์พบกับความสุขได้ทั้งในระดับปัจเจกชนและ

อริยบุคคล การบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ มีประโยชน์และความเหมาะสมควรพัฒนาอย่างต่อเนื่องและนำเสนอแนะจาก ครู ผู้ปกครอง พระสงฆ์ และ ภูมิปัญญาท้องถิ่นไปใช้พัฒนานักกิจกรรมให้มีประโยชน์ต่อนักเรียนผู้เป็นกำลังสำคัญของการพัฒนาสังคมอย่างจริงจังและร่วมกันทุกฝ่ายให้มากยิ่งขึ้น

ผลการเรียนรู้ของนักเรียนทั้งในด้าน การทดสอบความรู้ความเข้าใจ ด้านทักษะและความพึงพอใจของนักเรียนที่สูงขึ้น พัฒนาขึ้นในครั้งนี สอดคล้องกับการวิจัยของ ระพีพร ชูเสน (2552, น. 77) ได้ทำการวิจัย เรื่อง การพัฒนาชุดฝึกทักษะการคิดวิเคราะห์ กลุ่มสาระการเรียนรู้วิทยาศาสตร์ สำหรับชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2 เรื่อง ร่างกายของเรา การวิจัยของจารุวรรณ ปัญญะติ (2555, น. 87) วิจัยเรื่อง การพัฒนาแบบฝึกทักษะการอ่านจับใจความภาษาอังกฤษของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนตรุนราชูวิทยา อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย ที่พบว่า นักเรียนได้รับผลการเรียนหลังเรียนสูงกว่าก่อนเรียน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติ สอดคล้องกับ การวิจัยของสมบัติ ไกรอำ (2550, น. 95) ที่วิจัย เรื่อง การพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้ กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม เรื่อง หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 โดยใช้วิธีสอนแบบอริยสัจ 4 ผลการวิจัย พบว่า นักเรียนมีความรู้เพิ่มขึ้นร้อยละ 61.79 และ นักเรียนมีความพึงพอใจต่อการจัดการเรียนรู้กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนาและวัฒนธรรม เรื่อง หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ชั้นมัธยมศึกษา

ปีที่ 3 อยู่ใน ระดับมาก สอดคล้องกับการวิจัยของ จิตรลดา ผึ้งทอง (2555, น. 67) เรื่อง ผลการสอนแบบอริยสัจสี่ที่มีต่อผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนและความสามารถในการคิดแบบสืบสาวปัจจัยเรื่องหลักธรรมของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 โรงเรียนอนุบาลสุริยาอุทัยพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ผลการวิจัยพบว่า ผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนของนักเรียนที่เรียนโดยใช้วิธีการสอนแบบอริยสัจ 4 หลังเรียนสูงกว่าก่อนการเรียนอย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 และยังสอดคล้องกับ ผลการวิจัยของ พระปลัดชินภัทร วิทยา รุ่งเรือง (2555, น. 41) เรื่อง การสร้างแผนการเรียนรู้ เรื่องปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เน้นการใช้หลักอริยสัจ 4 สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ จังหวัดเชียงใหม่ ผลการวิจัย พบว่า การประเมินแผนการจัดการเรียนรู้ เรื่องปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เน้นการใช้หลักอริยสัจ 4 สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ จังหวัดเชียงใหม่ ได้ผลการประเมินโดยรวมอยู่ในระดับเหมาะสมมาก และสอดคล้องกับ กรมวิชาการ ที่ระบุถึงการการเรียนรู้ด้านทักษะว่า สถานศึกษาจะต้องจัดการเรียนรู้ที่มุ่งเน้นการฝึกทักษะ และจัดกิจกรรมให้ผู้เรียนได้เรียนรู้จากประสบการณ์จริง มีการฝึกปฏิบัติให้คิดเป็น ทำเป็น การเรียนรู้ด้วยการปฏิบัติจริงถือเป็นหัวใจสำคัญของการเรียนรู้ ด้านงานเกษตร และในการจัดกิจกรรมการเรียนรู้จำเป็นต้องมีการวัดผลและประเมินผล การเรียนทางด้านทักษะการปฏิบัติงานของผู้เรียนจึงจะทำให้การเรียนรู้ของนักเรียนครบถ้วนสมบูรณ์ (กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ, 2546, น. 1)

แนวคิดการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ในครั้งนี้ผู้วิจัยได้นำแนวคิดเกี่ยวกับหลักพุทธธรรมที่พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (2557, น. 13-846) ได้อธิบายว่าชีวิตคนเราเกิดมาควรรู้ว่าชีวิตคืออะไร ชีวิตเป็นอย่างไร ชีวิตเป็นไปอย่างไร ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร และชีวิตควรเป็นอยู่อย่างไร ซึ่งกล่าวโดยสรุปคือหากมีความเข้าใจว่าชีวิตทุกคนคือขั้น 5 มีเกิดดับตามกฎไตรลักษณ์ ชีวิตมีการพึ่งพาอาศัยกันและกันของสรรพสิ่งไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ไฟ ลม ล้วนเชื่อมโยงกันและเป็นไปตามการกระทำหรือกรรมของแต่ละคน และหากมีแนวการดำเนินชีวิตที่อยู่บนหลักอริยสัจ 4 ก็จะทำให้เข้าใจตนเองเข้าใจผู้อื่น มีคุณภาพชีวิตที่ดีและประสบความสำเร็จ นอกจากนี้ยังมีความเกี่ยวข้องและสอดคล้องกับ พุทธทาสภิกขุ ที่ได้นำพุทธวจนจากพระโอษฐ์ เผยแผ่ดังความว่า “ผู้ใดที่ถึงพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่งแล้ว เห็นอริยสัจทั้ง 4 ด้วยปัญญาอันถูกต้อง คือเห็นทุกข์ เห็นเหตุเป็นเครื่องให้เกิดขึ้นของทุกข์ เห็นความก้าวล่วงเสียได้ซึ่งทุกข์ และเห็นมรรคประกอบด้วยองค์แปดอันประเสริฐ ซึ่งเป็นเครื่องให้ถึงความเข้าไปสงบราบรื่นแห่งทุกข์ : นั่นแหละคือที่พึ่งอันเกษม นั่นคือที่พึ่งอันสูงสุด ผู้ใดถือเอาที่พื่อนั้นแล้ว ย่อมหลุดพ้นไปจากทุกข์ทั้งปวง” (พุทธทาสภิกขุ, 2553, น. 19) ซึ่ง แสง จันทรงาม (2526, น. 367) ระบุว่า “ความจริงอันประเสริฐคือทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์ คือ หนทางอันประเสริฐประกอบด้วยองค์ 8 ได้แก่ความเห็นชอบ ความดำริชอบ การพูดจาชอบ การทำงานชอบ การเลี้ยงชีวิตชอบ ความ پاکเพียรชอบ ความระลึกรู้ชอบ

ความตั้งใจมั่นชอบ คือ ทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์”

3. รูปแบบการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ รูปแบบการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ ประกอบด้วยประเด็นสำคัญตามกรอบแนวคิดในการวิจัย 2 ส่วน คือ 1) โมเดลการเรียนรู้ และ 2) กระบวนการเรียนรู้ตามหลักอริยสัจ 4 โดยสังเขปดังต่อไปนี้

3.1 โมเดลการเรียนรู้ ประกอบด้วยแนวคิดการเรียนรู้ 6 ประการ คือ 1) ความรู้ (Knowledge: K) 2) ความรับผิดชอบ (Responsibility: R) 3) ความเข้าใจ (Understanding: U) 4) หลักพุทธธรรม (Dhamma: D) 5) การศึกษา (Education: E) 6) การพัฒนางาน (Job Development: J)

จากการพัฒนาโมเดลการเรียนรู้ดังกล่าวข้างต้นเป็นรูปแบบการเรียนรู้ที่สมบูรณ์ เพราะเกี่ยวข้องกับการพัฒนาทั้งด้านกาย หรือ สิ่งแวดล้อม ด้านศีลคือความรับผิดชอบ การมีระเบียบวินัย ประพฤติตามกฎกติกาที่ดีของสังคม ด้านจิตคือการมีความคิดที่ดีมีทัศนคติที่ดีต่ออาชีพการเกษตรอินทรีย์ มีความตั้งใจในการทำงาน มีความขยันอดทนในการปฏิบัติงานเกษตร รู้จักแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบด้วยขั้นตอนของอริยสัจ 4 คือ รู้จักปัญหา สาเหตุของปัญหา ตั้งเป้าหมายความสำเร็จหรือการแก้ปัญหาที่เป็นไปได้ และมีแนวทางหรือวิธีการแก้ปัญหาอย่างถูกต้อง ตามหลักแห่งอริยมรรคมีองค์แปด โดยมีเป้าหมายสำคัญคือการมีเจตคติที่ดีต่ออาชีพเกษตร ประกอบอาชีพด้วยความ

ข้อสัถยสุจริต ไม่ทำอาชีพที่พระพุทธเจ้าห้าม เช่น การขายอาวุธ การค้าขายมนุษย์ ค้าขายสัตว์เพื่อนำไปฆ่า การค้าขายน้ำเมา และการค้าสารเสพติดทุกชนิด นอกจากนี้ยังปลูกฝังให้มีความขยันในการปฏิบัติงานเกษตร เช่น พระมหาชนกที่มีความเพียรในการว่านน้ำให้ถึงฝั่งแม้จะมองไม่เห็นฝั่งก็จะยังเพียรต่อไป โดยสอดแทรกหลักพุทธธรรมดังกล่าวในระหว่างการเรียนรู้ หลังการเรียนรู้ อย่างสม่ำเสมอ ให้เกิดเป็นนิสัย ให้อยู่ในสำนัก ทุกครั้งที่มาเรียน ซึ่งเมื่อถูกถามบ่อย ๆ และ ทดสอบความรู้ความเข้าใจ ก็จะส่งผลให้ นักเรียนมีความตระหนักและตื่นตัวเมื่อมา เรียนเกษตรอินทรีย์

3.2 กระบวนการเรียนรู้ตามหลัก อริยสัจ 4 องค์ความรู้ที่ได้จากการบูรณาการ หลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของ โรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ ประการที่สอง คือ ขั้นตอนหรือกระบวนการเรียนรู้ตามหลัก อริยสัจ 4 จำนวน 6 ขั้นตอน คือ ขั้นที่ 1 วิเคราะห์ปัญหา ปัญหาที่นักเรียนสนใจแล้ว กำหนดปัญหาหรือประเด็นในการเรียนรู้ ขั้นที่ 2 ค้นหาสาเหตุ เหตุที่ทำให้เกิดปัญหาว่า เกิดขึ้นเพราะสาเหตุใด ขั้นที่ 3 เป็นขั้นตั้ง สมมุติฐาน เป็นขั้นกำหนดเป้าหมาย หรือ ประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาเหล่านั้นว่า จะ เกิดผลดีได้อย่างไร ขั้นที่ 4 วางแผนปฏิบัติ เตรียมความพร้อมในด้านต่างๆ เตรียมวัสดุ อุปกรณ์/กำหนดเวลาการทำงาน ขั้นที่ 5 การ ทดลองปฏิบัติ ขั้นที่ 6 สรุปผลการเรียน การ ทำงานว่ามีปัญหาอุปสรรคอะไรบ้าง จะมีแนว ทางการแก้ปัญหาแต่ละเรื่องอย่างไร

แนวคิดทั้ง 6 ประการนั้นมีความหมาย ครอบคลุมการพัฒนาการศึกษาและการเรียนรู้

เชิงพุทธบูรณาการ โดยผู้วิจัยเชื่อว่าเป็น รูปแบบการเรียนรู้ที่สมบูรณ์ เพราะเกี่ยวข้อง กับการพัฒนาทั้งด้านกาย หรือ สิ่งแวดล้อม ด้านศีลคือความรับผิดชอบ การมีระเบียบวินัย ประพฤติตามกฎ กติกาที่ดีของสังคม ด้านจิต คือการมีความคิดที่ดีมีทัศนคติที่ดีต่ออาชีพ การเกษตรอินทรีย์ มีความตั้งใจในการทำงาน มีความขยันอดทนในการปฏิบัติงานเกษตร และประการสุดท้ายคือการรู้จักแก้ปัญหาอย่างเป็นระบบด้วยขั้นตอนของอริยสัจ 4 คือ รู้จัก ปัญหา สาเหตุของปัญหา ตั้งเป้าหมาย ความสำเร็จหรือการแก้ปัญหาที่เป็นไปได้ และมีแนวทางหรือวิธีการแก้ปัญหาอย่างถูกต้อง ตามหลักแห่งอริยมรรคมีองค์แปด

การวิจัยครั้งนี้ทั้งผู้สอนและผู้เรียนต้อง ศึกษาเรียนรู้ด้วยกัน เพื่อสร้างความสัมพันธ์ที่ ดีต่อกันและกันก็ได้รับผลที่ดีมากเพราะเป็นการ เรียนรู้จากธรรมชาติที่ช่วยขัดเกลาจิตใจ ทำให้นักเรียนไม่ห่างเหินจากครู ร่วมกันแก้ปัญหา ในทุ่งนา ลำบากด้วยกันมากเท่าไรก็มีความ ผูกพัน ยังมีหลักพุทธธรรมมาเป็นเครื่องค้ำจุน ยิ่งทำให้มีความสุขความยินดี เพราะ พุทธ ศาสนาเป็นทั้งศาสนา ปรัชญา คำสอนที่เป็น วิทยาศาสตร์ พร้อมทั้งบูรณาการมนุษยศาสตร์ และสังคมศาสตร์ไว้อย่างสมบูรณ์ โดยสละ สำคัญของการศึกษาเรียนรู้ที่ผู้วิจัยนำมาใช้ใน กิจกรรมการเรียนรู้ คือ เรียนรู้จากกัลยาณมิตร ซึ่งสอดคล้องกับมงคล 38 เหตุของสัมมาทิฐิ และหลักทฤษฎีธัมมิกัตถประโยชน์ ตามคำสอน ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จัดกิจกรรมการ เรียนให้สนุกและได้ความรู้จากแหล่งเรียนรู้ และบทเพลงที่ผู้วิจัยแต่งขึ้น กิจกรรมการ เผยแพร่ผลงาน/จำหน่ายผลผลิตในระดับ โรงเรียนและระดับจังหวัด นับเป็นการเรียนรู้

งานเกษตรที่เพื่อชีวิตการการรู้เท่าทันที่เรียกว่าการศึกษาตลอดชีวิต

อาชีพการเกษตรของประเทศไทยที่มีประชากรส่วนใหญ่นับถือพุทธศาสนายังถือว่ามีความสำคัญเสมอ โดยในปี 2018 ไทยมีพื้นที่เพาะปลูกการเกษตรถึง 138 ล้านไร่ รายได้ทางการเกษตรของประเทศไทยนับเป็น 10 เปอร์เซ็นต์ของ GDP ประเทศ โดยเฉพาะรายได้จากการเพาะปลูกพืชผลนับเป็น 68 เปอร์เซ็นต์ของการเกษตรทั้งหมด ฉะนั้นเกษตรกรรมเป็นสิ่งสำคัญต่อทั้งวิถีชีวิตและเศรษฐกิจของประเทศ (เพลิน, 2563)

แนวความคิดบูรณาการธรรมชาติที่มีพืชพรรณธัญญาหารอันอุดมสมบูรณ์ ผสมกับเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ร่วมกัน ในหลักทฤษฎีมีกินมีใช้ ถ้าเหลือแบ่งปันและขาย เราเคยจินตนาการที่ร่ำรวยเพราะมีน้ำมันอย่างประเทศอาหรับหลายๆประเทศ แต่ถ้าโลกเปลี่ยน มนุษย์ผลิตพลังงานทดแทนจากพลังงานน้ำและแสงอาทิตย์มากขึ้น น้ำมันอาจจะไม่มีความหมาย ประเทศที่เคยร่ำรวยเพราะน้ำมันทั้งหลาย อาจจะกลับมาจินตนาการที่สามารถผลิตข้าวปลาอาหารอย่างประเทศไทยในอนาคตอันใกล้ เพราะอย่างไรรู้ไหมว่าโลกจะเปลี่ยนไปก็ร้อยก็พันปีมนุษย์ก็ต้องบริโภคอาหาร ส่วนพลังงานน้ำมันที่เราเคยพึ่งพาอาจจะไม่มีความจำเป็นก็ได้ สังเกตได้จากเมื่อเกิดสถานการณ์โควิด-19 ราคาน้ำมันดังลงอย่างมากเพราะมีการใช้น้อย ลองพิจารณาดูว่าถ้าในโลกนี้หันมาใช้พลังงานทดแทนทั้งหมด ประเทศที่ต้องอาศัยการส่งออกน้ำมันเพียงอย่างเดียวจะอยู่อย่างไร ส่วนประเทศไทยเราขอให้ภูมิใจในความเป็นครัวของโลก พืชจะเป็นสิ่งมงคลกับเราเสมอถ้า

เราให้ความสำคัญกับพืช ปลูกพืช ดูแลพืช รักษาพืช และวางแผนรักษาพื้นที่ไร่ นา ป่าไม้ ภูเขา ลำเนา ไพร ให้อยู่กับเราและลูกหลานของเรา และให้พวกเขาตระหนักเห็นความสำคัญของพืชพรรณธัญญาหาร ด้วยการรู้จักผลิตและบริโภคอย่างชาญฉลาด ถ้าทำได้คนไทยจะมีอิสระภาพไม่เป็นเมืองขึ้นทางเศรษฐกิจแก่ประเทศใดๆในโลกนี้ (สำราญ ชันสำโรง, 2563)

การเรียนรู้ตามหลักอริยสัจ 4 ทำให้นักเรียนมีผลการเรียนดีขึ้นและนักเรียนเกิดทักษะขั้นพื้นฐานทางการทำโครงการ ดังที่ ทิศนา แคมมณี ได้กล่าวว่า การจัดการเรียนรู้โดยเน้นกระบวนการแก้ปัญหาแบบโครงการเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการเรียนรู้ว่าเป็นการจัดให้ผู้เรียนได้เรียนรู้และใช้กระบวนการทางวิทยาศาสตร์ในการแสวงหาความรู้ใหม่จากการสืบค้น พิสูจน์ทดสอบ รวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล และ ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ (2547, น. 23) สนับสนุนว่า กระบวนการแก้ปัญหาของโครงการเป็นวิธีสอนวิธีหนึ่งเพื่อให้ผู้เรียนเกิดการเรียนรู้ มีคุณลักษณะของนักวิจัย และสร้างองค์ความรู้ของตนเอง สอดคล้องกับแนวคิดในการดำเนินชีวิตของคนเรา นั่นคือความรู้ในทางธรรมต้องกำกับความรู้ในทางโลกนำเอาความรู้ทางศีลธรรมกำกับความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี นั่นคือ ใช้ความดีกำกับความเก่ง เดียวนี้บางคนไม่ยอมใช้คำว่าเก่งนำหน้าคำว่าดี เขาขอเปลี่ยนเป้าหมายการศึกษาจากคำว่า “เก่ง ดี มีสุข” เป็นคำว่า “ดี เก่ง มีสุข” เพื่อให้ความดีมาก่อนความเก่งและคอยกำกับความเก่ง ที่ปัญหาในบ้านเมืองทุกวันนี้มีมากมายก็เพราะระบบการศึกษาผลิตคนเก่งที่ไม่มีความดีกำกับ

ระบบการศึกษาไทยในปัจจุบันควรต่อทางให้ตัวเองด้วยการนำเอาตัวรู้คือความรู้ในทางธรรมมากำกับตัวแรงคือความรู้ในทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเพื่อให้การดำเนินชีวิตเป็นไปอย่างสมดุล กล่าวอีกนัยหนึ่ง ระบบการศึกษาต้องสร้างดวงตาให้ครบทั้งสองข้าง ตาข้างหนึ่งเป็นความรู้ในทางโลกและตาอีกข้างหนึ่งเป็นความรู้ในทางธรรม ผลผลิตทางการศึกษาก็จะเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ผู้เป็นทวิจักขุคือมีตาครบสองข้างบริบูรณ์ (พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), 2559, น.7)

องค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัย

องค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงเป็นบรมครู พระพุทธเจ้าจึงมีวิธีการสอนให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลาย อาทิ 1) การสอนโดยการเปรียบเทียบ เช่น เปรียบเทียบนาดินดี นาดินปานกลาง และนาดินเลว 2) การสอนด้วยการปฏิบัติจริง เช่น การสอนพระจูฬปันถก โดยการลูบผ้าขาวจนบรรลุนิพพาน 3) การสอนด้วยสื่อใกล้ตัว จากการสอนพระราหุลโดยให้สังเกตน้ำที่ใช้ล้างพระบาท 4) การสอนให้ขยันหมั่นเพียร จากเรื่องจูฬนาคเวฬุกลายเป็นเศรษฐี 5) การสอนตามหลักประโยชน์สูงสุด จากการถวายเป็นผ้าห่ม 500 ผืนแก่พระพระอานนท์ของพระมหาเสวีพระเจ้าอุเทน 6) การใช้หลักขั้นดีความอดทน องค์ความรู้ต่างๆ เหล่านี้ถือว่ามีความประโยชน์อย่างยิ่งในการนำไปปรับใช้ในชีวิตประจำวัน

หลักพุทธธรรมทุกเรื่องล้วนเกี่ยวกับการพัฒนาการเรียนรู้ด้านการเกษตร อาทิเช่น การสอนตามหลักอริยสัจ 4 หลักทิวฏฐธัมมิกัตถประโยชน์ หลักภวนา 4 หลักไตรสิกขา หลักอิทธิบาท 4 หลักปัญญาคุณธรรม 4 หลักจริต 6

หลักพหูสูตมีองค์ 5 หลักกาลามสูตร หลักมหาสติปัฏฐาน หลักมหาภูตรูป 4 หลักนิยาม 5 หลักขันติ หลักปฏิจจสมุปบาท และหลักไตรลักษณ์ ทุกเรื่องล้วนเกี่ยวข้องกับความรู้ ความอดทน ความมีสติที่สามารถนำข้อคิดจากคำสอนมาบูรณาการในการเรียนรู้ได้

รูปแบบการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ ประกอบด้วย 2 ส่วน ส่วนที่ 1 โมเดลการเรียนรู้ 6 ประการ คือ ความรู้ ความรับผิดชอบ ความเข้าใจ หลักพุทธธรรม การศึกษา และการพัฒนางาน ส่วนที่ 2 กระบวนการเรียนรู้โครงการเกษตรตามหลักอริยสัจ 4 มี 6 ขั้นตอน คือ ขั้นวิเคราะห์ปัญหา ขั้นค้นหาสาเหตุ ขั้นตั้งสมมติฐาน ขั้นวางแผนปฏิบัติ ขั้นทดลองปฏิบัติ และขั้นสรุปผลการเรียน

การบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ของโรงเรียนนวมินทราชูทิศ พายัพ เป็นการนำหลักพุทธศาสนาใช้ในการเรียนรู้การเกษตรอินทรีย์เพื่อให้ นักเรียนมีความรู้ความเข้าใจและมีทักษะพื้นฐานทางการเกษตร โดยเน้นความเข้าใจธรรมชาติของงานเกษตร ใช้ปัจจัยการผลิตจากธรรมชาติ เช่น ฟางข้าว เศษพืชจากการเกษตร ไปหมักแ้ว มูลสัตว์ น้ำ ดิน จุลินทรีย์ในดิน สิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ อย่างหวังรวยจากการเกษตร ควรทำการเกษตรเพื่อการดำรงชีวิตมากกว่าการทำเพื่อเป็นธุรกิจเชิงการค้า เพราะอาจจะประสบปัญหาด้านการตลาดแต่ควรให้เป็นไปตามหลักทางสายกลาง ได้แก่การไม่เบียดเบียนทั้งตนเองและไม่เบียดเบียนผู้อื่น คำนึงถึงประโยชน์ในการทำงาน มีความ پاکเพียร ขยัน ไม่เกียจคร้าน รู้จักเก็บรักษาโภคทรัพย์ คบคนดีเป็นมิตร มี

คุณสมบัติเกื้อกูลแก่อาชีพการงาน เป็นการเลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์ที่หามาได้ไม่ให้ฝืดเคือง ไม่ให้ฟุ่มเฟือย มีความสมดุลในวิถีชีวิตกับสิ่งแวดล้อม

พระพุทธเจ้ามีวิถีชีวิตที่อยู่กับธรรมชาติและการเกษตร ทุกเรื่องล้วนเกี่ยวข้องกับเกษตร ข้าวปลาอาหารและเกี่ยวข้องกับความสุขความทุกข์ของคนทุกสาขาอาชีพเกษตรกรรมจึงเป็นรากฐานของมวลมนุษยชาติ ฉะนั้นการบูรณาการหลักพุทธธรรมสู่การเรียนรู้เกษตรอินทรีย์ในครั้งนี้จึงเป็นไปเพื่อการจัดปัญหาและการดับทุกข์อันเป็นหนทางสู่ความสุขและอิสรภาพอย่างแท้จริง เพราะหากรู้ทุกข์รู้ปัญหาแล้วแก้ไขด้วยความไม่ประมาทในการเรียนการทำงานพร้อมกับพัฒนาให้รู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงย่อมนำความสุขมาให้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “ปุพเพ จาห์ ภิกขเว เอตริหิ จ ทุกขญเจว ปญญาเปมิ ทุกขสส จ นิโรธ” แปลว่า “ทั้งในกาลก่อนและในกาลบัดนี้เราตถาคตบัญญัติทุกข์และความดับทุกข์เท่านั้น” และ “อปปมาโท อมตํ ปทํ ปมาโท มจฺจุโน ปทํ” แปลว่า “ความไม่ประมาทเป็นทางไม่ตาย ความประมาทเป็นทางแห่งความตาย”

ข้อเสนอแนะ

1. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1.1 ภาครัฐควรสนับสนุนส่งเสริมให้มีการนำหลักพุทธศาสนาไปบูรณาการกับการเรียนการสอนของนักเรียน ในทุกระดับของประเทศไทย ตั้งแต่ระดับอนุบาลไปจนถึงระดับมหาวิทยาลัย

1.2 กระทรวง ทบวง กรม ต่างๆ ควรมีแผนแม่บทเกี่ยวกับการบูรณาการหลักพุทธธรรมในการปฏิบัติงาน ในการดำเนินโครงการต่างๆ โดยกำหนดให้เป็นอัตลักษณ์และพันธ

กิจของทุกหน่วยงาน พร้อมกับการติดตามผลอย่างต่อเนื่อง

1.3 โรงเรียนทุกโรงเรียน ควรมีหลักสูตรเชิงบูรณาการหลักพุทธธรรมกับการเรียนรู้ของทุกกลุ่มสาระ ซึ่งให้เป็นไปตามธรรมชาติของแต่ละกลุ่มสาระหรือรายวิชาต่างๆ อย่างเหมาะสม

1.4 องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น ควรบูรณาการโครงการกับหน่วยงานในสังกัดทั้งโรงเรียน และ วัดต่างๆ เพื่อสร้างความเข้มแข็งและความมั่นคงทั้งทางด้านกายภาพและด้านจิตใจ

1.5 ภาครัฐควรมีการสนับสนุนในด้านรางวัล เพื่อเป็นแรงบันดาลใจแก่ผู้ที่ตั้งใจเข้าใจ เข้าถึง การพัฒนาที่บูรณาการกับหลักพุทธธรรมได้ดี

2. ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

2.1 ควรสนับสนุนให้ครูได้พัฒนา กิจกรรมการเรียนการสอนเชิงบูรณาการกับหลักพระพุทธศาสนาทุกกลุ่มสาระ ทั้งนี้เพื่อให้ นักเรียนได้รับทั้งความรู้และคุณธรรม

2.2 ครูผู้สอนควรคำนึงถึงการจัด กิจกรรมการเรียนรู้ที่นักเรียนได้ปฏิบัติจริง เพื่อให้นักเรียนเกิดการเรียนรู้ตามสภาพจริง อย่างไรก็ตาม กรณีที่มีผู้เรียนที่มีผลการเรียนช้าหรืออ่อนซึ่งในยุคปัจจุบันจะพบว่ามีมากขึ้นในสังคม เช่น เด็กออทิสติก เด็กพิเศษ หรือเด็กสมาธิสั้น ผู้สอนจำเป็นต้องปรับกิจกรรมให้เหมาะสมกับผู้เรียน เพื่อให้นักเรียนได้เกิด ความภาคภูมิใจในความสำเร็จของตนเอง

2.3 ควรมีการวิจัยโดยใช้กลุ่มตัวอย่างเป็นกรณีปัญหาประมาณ 5-10 คน เพื่อศึกษาพัฒนาการด้านการพัฒนาตนเองทั้งด้าน กาย วาจา ใจ ซึ่งจะได้ข้อมูลเชิงลึกมากขึ้น

แหล่งอ้างอิง

- กรมวิชาการ กระทรวงศึกษาธิการ. (2546). เอกสารประกอบหลักสูตรการศึกษาขั้นพื้นฐาน พุทธศักราช 2544 คู่มือการจัดการเรียนรู้กลุ่มสาระการเรียนรู้การงานอาชีพและเทคโนโลยี. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์.
- จิตรลดา ผึ้งทอง. (2555). ผลการสอนแบบอริยสัจสี่ที่มีต่อผลสัมฤทธิ์ทางการเรียนและความสามารถในการคิดแบบสืบสาวปัจจัยเรื่องหลักธรรมของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 6 โรงเรียนอนุบาลสุริยาอุทัยพิมาย จังหวัดนครราชสีมา. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- จารุวรรณ ปัญญะติ. (2555). การพัฒนาแบบฝึกทักษะการอ่านจับใจความภาษาอังกฤษของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ 5 โรงเรียนครุณราชบุรีวิทยา อำเภอแม่สาย จังหวัดเชียงราย. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา, มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย).
- เดช ยะมงคล. (2557). เอกสารประกอบการสอนการผลิตข้าวอินทรีย์วิถีพุทธ. เชียงใหม่: โรงเรียนนวมินทราชูทิศพายัพ.
- นำชัย ทนผล. (2531). ระเบียบวิธีการเขียนโครงการ. เชียงใหม่: ภาควิชาส่งเสริมการเกษตร มหาวิทยาลัยแม่โจ้.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). (2557). พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย. กรุงเทพฯ:ธรรมสถานจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต). (2559). หลักธรรมกับแนวคิดในการผลิตบัณฑิต. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พุทธทาสภิกขุ. (2553). อริยสัจจากพระโอษฐ์ ภาคต้น. กรุงเทพฯ: สุขภาพใจ.
- พระปลัดชินภัทร วิทยารุ่งเรือง. (2555). การสร้างแผนการเรียนรู้ เรื่องปัญหาสิ่งแวดล้อม ที่เน้นการใช้หลักอริยสัจสี่ สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 4 โรงเรียนสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ จังหวัดเชียงใหม่. (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารการศึกษา, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่).
- เพลิน. (2563, 10 พฤษภาคม). Smart Farming เกษตรอัจฉริยะ ความหวังใหม่ของเกษตรกรไทย. สืบค้นจาก <https://www.krungsri.com/bank/th/plearn-plearn/smart-farming.html>
- ไพฑูรย์ สีนลารัตน์. (2547). การเรียนการสอนที่มีวิจัยเป็นฐาน (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: คณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเถปิฎก 2500. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2562, 1 ตุลาคม). *สุภาชิต ปรัชญา ปณิธาน วิสัยทัศน์และพันธกิจ*. สืบค้นจาก <https://www.mcu.ac.th/pages/philosophy-commitment-vision-mission>.

ระพีพร ชูเสน. (2552). *การพัฒนาชุดฝึกทักษะการคิดวิเคราะห์ สำหรับนักเรียนชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 2*. (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี).

แสง จันทรงาม. (2526). *วิธีสอนของพระพุทธเจ้า*. กรุงเทพฯ: กมลการพิมพ์.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2554). *เศรษฐกิจพอเพียง... นำสู่ความสุขของชีวิตอย่างยั่งยืน*. กรุงเทพฯ: ศูนย์การพิมพ์เพชรรุ่ง.

สำราญ ชันสำโรง. (2563, 16 พฤษภาคม). *พีชมงคล*. สืบค้นจาก <https://www.facebook.com/samran.khansamrong>.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. (2541). *ปฐมสมโพธิกถา*. กรุงเทพฯ: ธรรมสภา.

สมบัติ ไกรอำ. (2550). *การพัฒนาแผนการจัดการเรียนรู้ กลุ่มสาระการเรียนรู้สังคมศึกษา ศาสนา และวัฒนธรรม เรื่อง หลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 3 โดยใช้วิธีสอนแบบอริยสัจสี่*. (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาสารคาม).